

ΑΧΑΪΑ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΣ ΙΤΑΛΙΑ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

Πρακτικά Συνεδρίου, Αίγιο, 6-9 Ιουλίου 2006

Επιμέλεια Λ. Δρούλια, Α. Δ. Ριζάκης

Λ'ACAIA E L'ITALIA MERIDIONALE

CONTATTI, SCAMBI E RELAZIONI DALL'ANTICHITÀ AI NOSTRI GIORNI

Atti del Convegno, Eghio, 6-9 Luglio 2006

A cura di L. Droulia, A. D. Rizakis

ΑΧΑΪΑ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΣ ΙΤΑΛΙΑ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

L'ACAIA E L'ITALIA MERIDIONALE

CONTATTI, SCAMBI E RELAZIONI DALL'ANTICHITÀ AI NOSTRI GIORNI

Επιμέλεια κειμένων, διόρθωση δοκιμίων: Claudia E. Λεπενιώτη

© 2011: **σημα**ΕΚΔΟΤΙΚΗ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ, ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: εκδόσεις **σημα** Σίνα 25 106 80 Αθήνα
| τηλ. 210 36 11 500 | fax 210 36 11 509 | e-mail: editions@simacom.gr | www.simacom.gr |

ISBN 978-960-99349-3-0

ISSN 2241-049X

ΑΧΑΪΑ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΣ ΙΤΑΛΙΑ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

Πρακτικά Συνεδρίου, Αίγιο, 6-9 Ιουλίου 2006

Επιμέλεια Λ. Δρούλια, Α. Δ. Ριζάκης

L'ACAIA E L'ITALIA MERIDIONALE

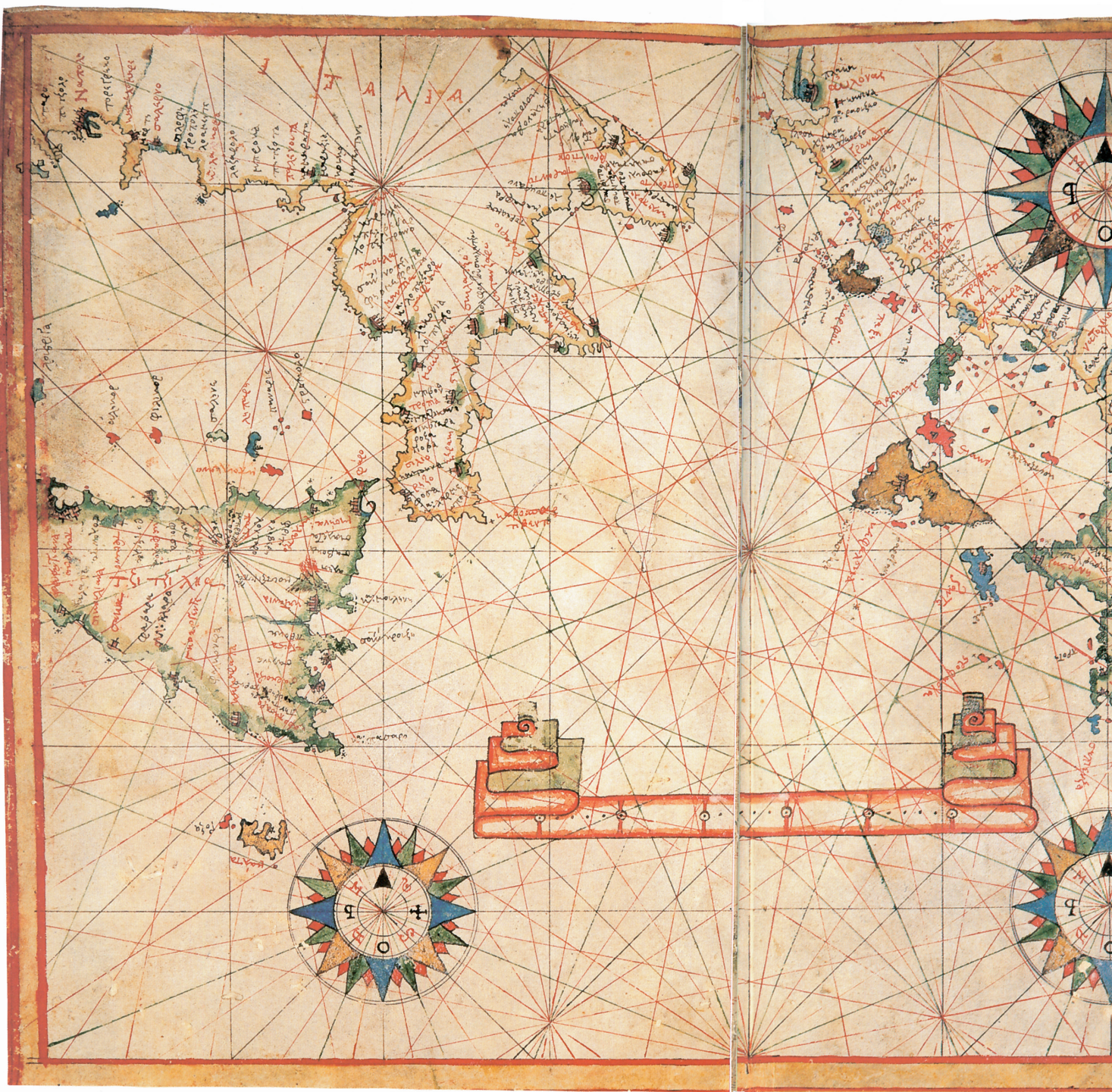
CONTATTI, SCAMBI E RELAZIONI DALL'ANTICHITÀ AI NOSTRI GIORNI

Atti del Convegno, Eghio, 6-9 Luglio 2006

A cura di L. Droulia, A. D. Rizakis

Ο ανώνυμος της Λούκκα, η Αδριατική, πρώτο ήμισυ του 16ου αι. (AL 13) (Γιώργος ΤΟΛΙΑΣ, Οι Ελληνικοί ναυτικοί χάρτες. Πορτολάνοι 15ος -17ος αιώνες, Συμβολή στη μεσογειακή χαρτογραφία των νεότερων χρόνων, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1999, σ. 124-125, ειχ. 29.

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το Ελληνο-ιταλικό Συνέδριο με θέμα: «*Αχαΐα και Νότιος Ιταλία: επικοινωνία, ανταλλαγές και σχέσεις από την αρχαιότητα, ως σήμερα*» διοργανώθηκε από τις 6 έως τις 9 Ιουλίου 2006 από την Εταιρεία Επιστήμης και Πολιτισμού Αιγιάλειας (ΕΤ.Ε.Π.Α) σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας, στον χώρο του Πολιτιστικού Κέντρου του Αιγίου, υπό την Αιγίδα του οικείου Δήμου. Ο ανά χειράς τόμος αποτελεί τα Πρακτικά του Συνεδρίου αυτού του οποίου ο κύριος στόχος ήταν η διερεύνηση της μακραίωνης ιστορίας της περιοχής, στενά συνυφασμένης με το φαινόμενο της μαρτυρημένης μετακίνησης και εγκατάστασης πληθυσμών και στις δύο πλευρές του Ιονίου πελάγους, από τον 8ο αιώνα π.Χ. Η επιτυχία του εγχειρήματος οφείλεται πρωτίστως στις εξαιρετικές ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν κατά την διάρκεια των εργασιών από μελετητές της Αρχαιότητας, του Μεσαίωνα και των Νεότερων Χρόνων και προσέφεραν μια διαχρονική και διεπιστημονική προσέγγιση των σχέσεων και επαφών των δύο περιοχών.

Θα πρέπει να προστεθεί εδώ ότι οι εργασίες του Ελληνο-ιταλικού Συνεδρίου συνδιοργανώθηκαν με τις εκδηλώσεις αδελφοποίησης της πόλης του Αιγίου με την ιταλική πόλη Capaccio της Κάτω Ιταλίας (αρχαία Ποσειδωνία) και ενισχύθηκαν οικονομικά από τον Δήμο Αιγίου με την πρωτοβουλία του τότε Δημάρχου κ. Γ. Περγή και τη σύμφωνη γνώμη του Δημοτικού Συμβουλίου, τους οποίους ευχαριστούμε θερμά από τη θέση αυτή.

Η υλοποίηση της έκδοσης των Πρακτικών του Συνεδρίου θα ήταν αδύνατη χωρίς την άριστη συνεργασία μας, πρώτα απ' όλα με τους συνέδρους, τις εκδόσεις *σήμα*, την κυρία Claudia Λεπενιώτη που ανέλαβε την επιμέλεια των κειμένων, την κυρία Alexandra Pel που πρόθυμα φρόντισε την αρτιότητα των αγγλικών περιλήψεων, την κυρία Ιόλη Βιγγοπούλου, ιστορικό, ερευνήτρια του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, που είχε αναλάβει την προετοιμασία του Συνεδρίου, την επικοινωνία με τους συνέδρους και την επιτόπου παρουσία της, διευκολύνοντας πάντα πρόθυμα και με προσήνεια την καλή λειτουργία της συνάντησης και τέλος τους φίλους και τις φίλες του Αιγίου που συνέβαλαν ουσιαστικά στην όλη οργάνωση του Συνεδρίου και των εκδηλώσεων που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιό τους. Εκφράζουμε προς όλους τις θερμές ευχαριστίες μας και την ευγνωμοσύνη μας.

Ας μας επιτραπεί να παραθέσουμε εδώ λίγες γραμμές που γράφτηκαν από τους Irene Campolo και Francesco Antonio Cuteri, στον πρόλογο της εργασίας τους, που πιστεύουμε ότι απηχούν τις εντυπώσεις και τη θερμή ατμόσφαιρα που αποκόμισαν όλοι οι σύνεδροι από το Αίγιο, την ελληνο-ιταλική συνεργασία και την επίσκεψη στο πλαίσιο του Συνεδρίου στα Καλάβρυτα.

«Μας συγκίνησε ιδιαίτερα η διαμονή μας στο Αίγιο, τον Ιούλιο του 2006, με την ευκαιρία του συνεδρίου με τον τίτλο «Αχαΐα και Νότιος Ιταλία: επικοινωνία, ανταλλαγές και σχέσεις από την αρχαιότητα, ως σήμερα». Εκτιμήσαμε όλοι την εξαιρετική φιλοξενία των διοργανωτών και τις εορταστικές εκδηλώσεις της πόλης, τις συναντήσεις, τις επισκέψεις σε Μουσεία και αρχαιολογικούς ή ιστορικούς χώρους. Το Συνέδριο συνέβαλε στην εμπέδωση των γνώσεων και στην ενίσχυση των επιστημονικών, πολιτιστικών και φιλικών δεσμών που από πολύ παλιά συνδέουν την Ελλάδα και την Κάτω Ιταλία.

Αλλά, ενώ δεν έλειπαν οι ευκαιρίες χαράς και ικανοποίησης ... σε μια ιδιαίτερη περίπτωση η καρδιά μας γέμισε από θλίψη. ... Η εκδρομή στα Καλάβρυτα μας μετέφερε πίσω στο χρόνο σε μια λυπημένη σελίδα ιστορίας. ... τα συγκινητικά λόγια του δημάρχου, η δραματικότητα της αφήγησής του καθώς και οι εικόνες, τα έγγραφα και τα αντικείμενα στο Μουσείο του Ολοκαυτώματος ξύπνησαν μέσα στον καθένα από εμάς τη δραματική μνήμη μιας ιστορίας μίσους. ... Στους κατοίκους των Καλαβρύτων ... αφιερώνουμε αυτό το μικρό έργο.»

Λουκία Δρούλια, Αθανάσιος Ριζάκης

Αθήνα, Ιούλιος 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

INDICE

Προλογικό σημείωμα .....

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ .....

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Αθανάσιος Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ	Ταξιδεύοντας στην Εσπερία: ανάμεσα στην ουτοπία, τον μύθο και την πραγματικότητα .....
Mario LOMBARDO	[Οι Αχαϊκές αποικίες στην Ιταλία. Πηγές και ιστοριογραφικά προβλήματα] .....
Ευάγγελος ΧΡΥΣΟΣ	Το Ιόνιο Πέλαγος, γέφυρα Ανατολής και Δύσης .....

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ

Μιχ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ	Οι αχαϊκές μητροπόλεις των αποικιών της Μεγάλης Ελλάδας .....
Gregorio AVERSA	Kroton e la madrepatria: elementi di conformità o divergenze? .....
Maria Teresa IANNELLI	Caulonia: dalla fondazione al tramonto della città antica .....
Marina CIPRIANI	Poseidonia: città e territorio dalla fondazione alla metà del V sec. a.C. ....
Irene CAMPOLO	Lòia ce pràmata: ti meni acomì an ta palèa chrònia stin merìa greca tis Calavria. "Wörter und Sachen", angionimi e vasi: testimonianze archeologiche e lessicali nell'area greco-calabra .....
Francesco Antonio CUTERI	Εξάπλωση των Αχαϊκών εργαστηρίων κεραμικής στην Αχαΐα και τη Νότιο Ιταλία στη διάρκεια της Υστερης Γεωμετρικής και Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου .....
Αναστασία ΓΚΑΔΟΛΟΥ	Εξάπλωση των Αχαϊκών εργαστηρίων κεραμικής στην Αχαΐα και τη Νότιο Ιταλία στη διάρκεια της Υστερης Γεωμετρικής και Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου .....
Ερωφίλη-Ιρις ΚΟΛΙΑ	Η λατρεία του Μίθρα στο Αίγιο .....

ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ: ΓΙΑ ΕΝΑ ΔΥΤΙΚΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Θεώνη ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ	Η λαμπρή υμνογραφική παράδοση της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας: Προκόπιος Κρυπτοφέρρης, ένας ελάχιστα γνωστός υμνογράφος .....
Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ	Η μετοικία των κατοίκων της Πάτρας στο Ρήγιο της Καλαβρίας (τέλη 6ου-αρχές 9ου αιώνα).
Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ	Η αναίρεση μιας μαρτυρίας; .....
Angeliki TZAVARA	<i>Quandam bonam terram que dicitur Posticza:</i> Vostitsa latina, seconda metà del XIV-inizio del XV secolo .....
Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ	Οι Ανδεγαυοί της Σικελίας και το πριγκιπάτο της Αχαΐας .....
Αγαμέμνων ΤΣΕΛΙΚΑΣ	Τα Έλληνο-ιταλικά χειρόγραφα της βυζαντινής εποχής .....

Prologo	1
INDICE	4

RELAZIONI INTRODUTTIVE

[In viaggio nell'Hesperia: fra utopia, mito e realtà]	10-21
Le fondazioni achee in Italia meridionale. Fonti e problemi storici	22-47
[Lo Ionio, ponte tra Oriente ed Occidente]	48-57

ANTICHITÀ: COMUNICAZIONE, SCAMBI E RELAZIONI

[Le madrepatrie delle colonie acaiche della Magna Grecia]	58-89
[Ο Κρότων και η μητρόπολη: στοιχεία ομοιότητας ή διαφοροποιήσεις;]	90-105
[Καυλωνία: από την ίδρυση έως την δύση της αρχαίας πόλης]	106-123
[Ποσειδωνία: πόλη και περιφέρεια από την ίδρυση έως τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ.]	124-155
[L'òia ce pràmata: ti meni acomì an ta palèa chrònia stin merìa greca tis Calavrìa. "Wörter und Sachen", αγγειωνύμια και αγγεία: αρχαιολογικές και γλωσσικές μαρτυρίες στην περιοχή της ελληνικής Καλαβρίας]	156-193
[L'espansione delle officine ceramiche in Acaia e in Italia meridionale in età tardo geometrica e alto arcaica]	194-207
[Il culto di Mitra ad Aigion]	208-223

MEDIOEVO: UNA BISANZIO D'OCCIDENTE

[La splendida tradizione innografica dell'Italia meridionale e della Sicilia: Procopios Cryptoferris, un innografo poco conosciuto]	224-237
[L'imigrazione degli abitanti di Patraso a Reggio di Calabria (fino VI-inizi IX secolo). La revisione di una testimonianza ?]	238-271
[<i>Quandam bonam terram que dicitur Posticza:</i> η λατινική Βοστίτσα, τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα]	272-297
[Gli Angioini di Sicilia ed il Principato di Acaia]	298-305
[I manoscritti greco-italici dell'epoca bizantina]	306-323

ΝΕΟΤΕΡΑ ΧΡΟΝΙΑ: ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΑ, ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ

Ελένη ΣΑΡΑΝΤΗ	Η Αχαΐα και ο Βυζαντινός Μοριάς με το βλέμμα ενός Ιταλού ανθρωπιστή: τέχνη, γράμματα, πολιτική εξουσία και σκηές της ζωής από το ημερολόγιο του Κυριακού του Αγκωνίτη .....
Biagio SALVEMINI	Spazi, mercati e mercanti ‘interstiziali’ nel Mediterraneo centrale: tre studi di caso sul Mezzogiorno d’Italia in età moderna .....
Κωνσταντίνος ΠΑΝΙΤΣΑΣ	Ιταλοί εμπορευόμενοι και εξόριστοι στο χώρο της Αχαΐας (16ος-20ος αιώνας) .....
Μαργαρίτα ΚΑΡΑΦΩΤΙΑ	Ιννοκέντιος Ρωμανιώλης, ο Ιταλός δήμαρχος του Αιγίου. Ένας προάγγελος της ελληνοϊταλικής αδελφοποίησης στο Αίγιο .....
Νίκος ΜΟΣΧΟΝΑΣ	Στη δίνη του Γάλλο-τουρκικού πολέμου. Καταθέσεις ναυτιλλομένων, Αύγουστος-Οκτώβριος 1798 .....
Domenica MINNITI-ΓΚΩΝΙΑ	Η γλώσσα και ο πολιτισμός των Ελληνόφωνων της Νότιας Ιταλίας ανάμεσα στο χθες και το σήμερα .....
Emanuele GRECO	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ .....

ETÀ MODERNA: MERCI, UOMINI ED IDEE

[L'Acaia e la Morea bizantina vista da un umanista italiano: arti, lettere, potere politico e scene di vita dal diario di Ciriaco d'Ancona]	324-343
[Χώροι, αγορές και «μεταπράτες» έμποροι στην κεντρική Μεσόγειο: τρία αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από τη Νότιο Ιταλία στη σύγχρονη εποχή]	344-397
[Commercianti italiani ed esiliati nel territorio dell'Acaia (XVI-XX secolo)]	398-411
[Innocenzo Romagnoli, il sindaco italiano di Eghio. Un precursore del gemellaggio italo-greco ad Eghio]	412-417
[Nel vortice della Guerra franco-turca. Testimonianze di marinai, Agosto-Ottobre 1798]	418-429
[La lingua e la cultura dei grecofoni dell'Italia meridionale tra passato e presente]	430-437
 CONCLUSIONI	 438-441

CONCLUSIONI

Con la nomina a direttore della Scuola Archeologica Italiana di Atene ho potuto realizzare uno dei miei primi desideri di studioso della colonizzazione greca d'Occidente, quello di stabilire un contatto scientifico ed umano più stretto con i colleghi greci che si occupano dell'antica Acaia, vale a dire della regione che ha dato il suo contributo più elevato (con l'Eubea) alla fondazione di città greche in Occidente. Oggi, dopo aver incontrato A. Rizakis e M. Petropoulos prima e, subito dopo, A. e L. Droulias, posso dire con gioia che il mio auspicio è stato esaudito, *voti compos facti sunt*, ad un tale livello di intensità che non saprei più distinguere la stima scientifica dagli affetti amicali tanto essi si sono compenetrati.

Avvertivamo da entrambe le parti, studiosi di storia greca elleni ed italiani, con altri colleghi, specialmente inglesi e francesi, la necessità di fare il punto delle nostre reciproche conoscenze, di metterle a confronto e di scambiarle, quando, oltre 10 anni fa ormai, nel 2001, riuscii con la collaborazione dei cari amici della Fondazione Paestum (specialmente Fausto Longo, Marina Cipriani e Ottavio Voza) ad organizzare il Convegno su *L'identità etnica degli Achei d'Occidente*, i cui Atti uscirono l'anno successivo. In quel momento premeva a noi tutti soprattutto capire chi erano gli Achei che avevano fondato Sibari e Crotone, che rapporto avevano con la madrepatria, erano veramente *apoikoi* del secolo VIII a.C. o *apoikoi* «ricostruiti» con meccanismi da «storia intenzionale» (come si dice oggi: v. Gehrke, Foxall, *Intentional History*).

A partire dall'indomani stesso del Convegno, abbiamo centrato due obiettivi che a mio avviso sono di capitale importanza sul piano della cooperazione scientifica: la *synergasia* elleno-italiana in Egialea (animata da M. Petropoulos e da A. Pontrandolfo con i loro bravissimi collaboratori e dall'équipe del KERA diretta da A. Rizakis) e la partecipazione alla ricerca archeologica di Sibari (nel cantiere di

Casa Bianca) scavo italo- greco diretto dal sottoscritto con S. Luppino e da M. Petropoulos, A. Vassilogamvrou con i loro validissimi colleghi e collaboratori (E. I. Kolia, A. Vordos, G. Alexopoulou, M. Gatsi Stavropoulou, Z. Aslamantzidou, A. Sotiriou).

Nel 2006 ad Aeghion abbiamo avuto il piacere di celebrare il Convegno cui questi Atti si riferiscono, fruendo, una volta di più, della squisita ospitalità dei Coniugi Droulias e della loro gentile figliola. Questa volta il centro dell'attenzione non è stato solo l'identità degli Achei ed il loro coinvolgimento nella migrazione verso l'Occidente, questa volta il vero tema è stata la continuità pressoché ininterrotta delle relazioni tra Acaia ed Occidente.

Insomma il Convegno ha voluto e potuto dimostrare che, pur nella diversità delle situazioni storiche e nella varietà, per intensità e qualità, delle relazioni, l'Adriatico e lo Jonio hanno funzionato più spesso (per non dire quasi sempre) come ponte piuttosto che come barriera.

Le conferenze inaugurali di Αθανάσιος Δ. Ριζάκης, *Ταξιδεύοντας στην Εσπερία: ανάμεσα στην ουτοπία, τον μύθο και την πραγματικότητα* e di Mario Lombardo, *Le fondazioni achee in Italia Meridionale: fonti e problemi storici (Οι Αχαικές αποικίες στην Κάτω Ιταλία. Πηγές και ιστοριογραφικά προβλήματα)* ci portano all'epoca delle migrazioni in Occidente quando si operarono le *ktiseis* che la tradizione ha registrato. Rizakis dal canto suo entra subito nel tema del Convegno partendo da Strabone VI, 3, 5 (lo Stretto di Otranto come bocca comune di Adriatico e Jonio sia nella tradizione mitografica che nella documentazione storica dall'età del Bronzo all'età Romana.), mentre Lombardo sottopone al vaglio della critica la storicità delle fondazioni achee (Sibari, Crotone e poi Metaponto e Poseidonia. Il concetto di ponte con evidenza relativa alle relazioni tra Italia Grecia e Balcani occidentali è poi ribadito da Ευάγγελος Χρυσός, *Το Ιόνιο Πέλαγος, γέφυρα Ανατολής και Δύσης (Lo Ionio, ponte tra Oriente ed Occidente)*.

Nella seconda sezione (Αρχαιότητα: επικοινωνία, ανταλλαγές και σχέσεις – Antichità: comunicazione, scambi e relazioni) Μιχάλης Πετρόπουλος, *Οι αχαϊκές μητροπόλεις των αποικιών της Μεγάλης Ελλάδας* (M. Petropoulos, *Le madrepatrie delle colonie acaiche della Magna Grecia*) esamina la differenza tra l'Acaia orientale (Egialea) e quella occidentale trovando conferma nella documentazione archeologica sulla diversa natura sia geomorfologica che culturale delle due aree che confermerebbero la provenienza degli *apoikoi* dalla parte orientale, Gregorio Aversa, *Kroton e la madrepatria: elementi di conformità o divergenze?* (Ο Κρότων και η μητρόπολη: στοιχεία ομοιότητας ή διαφοροποιήσεις;), Maria Teresa Iannelli, *Caulonia dalla fondazione al tramonto della città antica* (Καυλωνία, από την ίδρυση έως την δύση της αρχαίας πόλης) e Marina Cipriani, *Poseidonia. Città e territorio dalla fondazione alla metà del V sec. a.C.* (Ποσειδωνία. Πόλη και περιφέρεια από την ίδρυση έως τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ.) presentano quadri aggiornati di sintesi basati sulle più recenti scoperte a Crotone, Caulonia e Poseidonia. Αναστασία Γκαδόλου, *Εξάπλωση των Αχαϊκών εργαστηρίων κεραμεικής στην Αχαΐα και τη Νότιο Ιταλία στη διάρκεια της Ύστερης Γεωμετρικής και Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου* (A. Gadoulou, *L'espansione delle officine ceramiche in Acaia e in Italia meridionale in età tardo geometrica e alto arcaica*) fornisce un'anticipazione del suo libro che tutti attendiamo nel quale, al termine dei suoi approfonditi studi, dimostra l'origine achea dei vasi della classe di Thapsos.

La sezione delle comunicazioni si chiude con due interessanti interventi, uno di carattere linguistico (sopravvivenze di nomi di vasi in Calabria) di Irene Campolo, Francesco Antonio Cuteri, *Λòia ce pràmata: ti meni acomì an ta palèa chrònia stin merìa greca tis Calavrìa*. «Wörter und Sachen», angionimi e vasi: testimonianze archeologiche e lessicali nell'area greco-calabra (Λòia ce pràmata: ti meni acomì an ta palèa chrònia stin merìa greca tis Calavrìa. «Wörter und Sachen», αγγειωνύμια και αγγεία: αρχαιολογικές και γλωσσικές μαρτυρίες στην περιοχή της ελληνικής Καλαβρίας) ed uno di Ερωφίλη-Ιρις Κόλια, *Η λατρεία του Μίθρα στο Αίγιο* (E. I. Kolia, *Il culto di Mitra ad Aigion*) sulla scoperta di un Mitreo ad Aeghion.

Di notevole spessore e rilievo sono tutte le comunicazioni riguardanti sia il Medio Evo che l'Età Moderna su cui mi limito a segnalare, da non specialista, alcuni contributi in particolare, come lo studio di Άννα Λαμπροπούλου, Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, *Η μετοικία των κατοίκων της Πάτρας στο Πήγιο της Καλαβρίας (τέλη βου-αρχές 9ου αιώνα). Η αναίρεση μιας μαρτυρίας;* (A. Lampropoulou, A. G. Moutzali, *L'immigrazione degli abitanti di Patrasso a Reggio di Calabria (fino VI-inizi IX secolo). Una teoria da rivedere?*) che si occupa ancora di migrazione greca, ma del VI-IX secolo d.C., ed il saggio di Ελένη Σαράντη, *Η Αχαΐα και ο Βυζαντινός Μοριάς με το βλέμμα ενός Ιταλού ανθρωπιστή: τέχνη, γράμματα, πολιτική εξουσία και σκηνές της ζωής από το ημερολόγιο του Κυριακού του Αγκωνίτη* (E. Saranti, *L'Acaia e la Morea bizantina vista da un umanista italiano: arti, lettere, potere politico e scene di vita dal diario di Ciriaco d'Ancona*) su Ciriaco dei Pizzicolti (special-

CONCLUSIONI

mente il suo rapporto con G. Gemisto Pletone). Esemplare, specialmente per noi antichisti, sul piano del metodo è il saggio di Biagio Salvemini, *Spazi, mercati e mercanti «interstiziali» nel Mediterraneo centrale: tre studi di caso sul Mezzogiorno d'Italia in età moderna (Χώροι, αγορές και «μεταπράτες» έμποροι στην κεντρική Μεσόγειο: τρία αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από τη Νότιο Ιταλία στη σύγχρονη εποχή)* con quello di Κωνσταντίνος Πανίτσας, *Ιταλοί εμπορευόμενοι και εξόριστοι στο χώρο της Αχαΐας (16ος-20ος αιώνας)* (C. Panitsas, *Commercianti italiani ed esiliati nel territorio dell'Acaia [XVI-XX secolo]*) che ci fanno comprendere dinamiche di relazioni commerciali sulle quali i nostri osservatori archeologici, basati quasi sempre solo su evidenza materiale, rischiano di essere parziali e spesso fuorvianti. Μαργαρίτα Καραφωτιά, con il suo contributo su *Ιννοκέντιος Ρωμανιώλης, ο Ιταλός δήμαρχος του Αιγίου. Ένας προάγγελος της ελληνοϊταλικής αδελφοποίησης στο Αίγιο* (M. Karafotia, *Innocenzo Romanioli, il sindaco italiano di Eghio. Un precursore del gemellaggio italo-greco ad Eghio.*) ci dà un contributo straordinario su un personaggio ignoto al grande pubblico italiano, un anconetano che diventa sindaco di Aeghion, qualcosa di impensabile persino oggi nel clima della nostra cosiddetta Unione Europea.

Completano la sezione sul Medio Evo i saggi di Θεώνη Κολλυροπούλου, *Η λαμπρή υμνογραφική παράδοση της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας - Προκόπιος Κρυπτοφέρρης: ένας ελάχιστα γνωστός υμνογράφος* (Th. Kollyropoulou, *La splendida tradizione innografica dell'Italia meridionale e della Sicilia - Procopios Cryptoferris: un innografo poco conosciuto*), Αγγελική Τζαβάρα, *Quandam bonam terram que dicitur Posticza: Vostitsa latina, seconda metà del XIV-inizio del XV secolo* (A. Tzavara, *Quandam bonam terram que dicitur Posticza: η λατινική Βοστίτσα, τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα*), Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Οι Ανδεγαυοί της Σικελίας και το πριγκιπάτο της Αχαΐας* (M. Dourou-Iliopoulou, *Gli Angioini di Sicilia ed il Principato di Acaia*) e Αγαμέμνων Τσελίκας, *Τα Έλληνο-ιταλικά χειρόγραφα της βυζαντινής εποχής* (A. Tselikas, *I manoscritti greco-italici dell'epoca bizantina*).

Il volume si chiude con il saggio di Νίκος Μοσχονάς, *Στη δίνη του Γαλλο-τουρκικού πολέμου. Καταθέσεις ναυτιλλομένων, Αύγουστος-Οκτώβριος 1798* (N. Moschonas, *Nel vortice della Guerra franco-turca. Testimonianze di marinai, Agosto-Ottobre 1798*) che ci riporta agli anni tormentati della guerra tra Francesi e Turchi alla vigilia dell'alleanza russo-ottomana mirata all'occupazione delle Isole Joniche, e col saggio di D. Minniti-Gonia, *Η γλώσσα και ο πολιτισμός των Ελληνόφωνων της Νότιας Ιταλίας· ανάμεσα στο χθες και το σήμερα* (La lingua e la cultura dei grecofoni dell'Italia meridionale tra passato e presente) che ci riporta a quel mondo fantastico del neogreco della terra di Puglia che commosse fino alle lacrime il Presidente Stephanopoulos.